

DECZKI SAROLTA*

Béla, az akácfa

avagy a másodlagos nevek szerepe Tar Sándor prózájában

Ha valaki csupán pár novellát olvas el Tar Sándortól, valószínűleg akkor is felfigyel arra, hogy a narrátor a szereplőket anyakönyvezett nevük helyett gyakorta más néven emlegeti. Ilyen, tipikusan Tarra jellemző nevek a Vízipók, Szerénke, Főmisi, Száguldő Csontváz, Ványa, Rézsanyi, stb. Ezek mellett persze hasonló arányban szerepelnek „rendes” nevek is a novellákban, ám a gúny-, ál- vagy becenevek (nevezzük ezeket összefoglalóan másodlagos neveknek) nagy száma mégis feltűnő Tar életművében. Ez első, és egyelőre nagyon kezdetleges megközelítésben arra utal, hogy a hivatalos nevek valamiért nem felelnek meg abban a közegben, amelyben a történetek játszódhatnak, ezért le kell őket cserélni valami másra. A kérdés az, hogy milyen szándékok és igények motiválják ezt a cserét, mi a hivatalos valamint a másodlagos nevek szerepe a szimbolikus rendben, valamint mi ezek egymáshoz való viszonya.

Számon tartanak

A hivatalos nevek kérdését viszonylag könnyű tisztázni, hiszen jól ismerjük azt az automatizmust, mellyel minden újszülött megkapja a maga nevét még a kórházban, és aztán máris beírják „mindenféle könyvbe”, s innentől kezdve „mindenféle módon” számon is tartják. Ha az ember világra jön,

azonnal nevet kap, amit gondos szülei többnyire már jó előre kiválasztottak számára. A keresztnévek tekintetében meglehetősen nagy a választási lehetőség, ám a családnevek esetében már jóval korlátozottabb.

A modern névadási procedúra sok mindenben tér el a vallási, törzsi vagy a szubkultúrákra jellemző gyakorlatoktól. Leginkább talán abban, hogy ebben az esetben a név „érvényesítése” kizárólagosan egy, a szubjektumhoz képest külső hatalom privilégiuma. Ha valakinek nincs neve, akkor egyszerűen nem létezik az állam számára, de mivel az állam arra törekszik, hogy regisztrálja polgárait, ezért elvárja és kötelezővé teszi, hogy mindenkinek legyen neve, még hozzá olyan, ami kompatibilis az adott ország névadási szokásaival. Nem véletlen, hogy a Kosztolányi-vers így folytatódik: „Ó, megalázás, / hogy rab vagyok és nem vagyok szabad.”

A névadási gyakorlatnak ugyanis furcsa paradoxonja, hogy azt, akiről szó van, akinek egész életében viselnie kell az adott nevet, azt a procedúra teljes passzivitásra kárhóztatja. A név elvileg az ember egyik legszemélyesebb, legintimebb ügye, az identitás egyik legfontosabb eleme – ám semmi, de semmi beleszólásunk nincs abba, hogy születésünkkor mi kerül be az anyakönyvi kivonatba, szüleink és az állam belátására vagyunk utalva. A névvel együtt az újszülött állampolgárságot kap, valamint előre kijelölt identifikációs mintákat – vagyis megkezdődik a szubjektivizáció folyamata; a hatalom és az ideológia uralma az egyén felett. „A hatalomnak ez a formája arra a közvetlen mindennapi életre gyakorolja hatását, amely kategorizálja az egyént, megjelöli saját individualitásával, hozzáragasztja saját identitásához, rákényszeríti az igazság törvényét, amelyet az egyénnek fel kell ismernie és el kell fogadnia, és amelyet őbenne másoknak fel kell ismerniük és el kell fogadniuk.”¹ Talán nem túlzás azt kijelenteni, hogy többnyire minden utólagos korrekció, mely a születéskor kapott név megváltoztatására irányul, többé vagy kevésbé az autonómia gesztusának tekinthető – kivéve azokat az eseteket, amikor ismét a hatalom sajátítja ki magának ezt az aktust.

A hivatalos név egy csomagban van az egyéb hivatalos adatokkal (lakcím, személyi szám, igazolvány számok, anyja neve, stb.), melyek által az államapparátus azonosítani tudja az egyént, s ezzel a gesztussal rögvést az államgépezet részévé is teszi. A másodlagos nevek pedig pontosan azt a funkciót töltik be, hogy lehetőség szerint kivonják az egyént a hatalom fennhatósága alól, és olyan új identitással ajándékozzák meg, mely egy adott közösségen belül felülírja az anyakönyvben kijelölt identifikációs mintákat. Fontos megszorítás persze, hogy az új névnek valóban csak egy adott közösségen belül van érvénye, és a bürokrácia csak a legritkább esetben hajlandó róla tudomást venni. Ezek a közösség által adott nevek vagy az egyén saját önelnevezése sokkal személyesebbek, és alkalmasabbak az egyéniség kifejezésére, mint a hivatalos nevek. Adott esetben pedig arra is szolgálnak, hogy a másodlagos nevet viselő egyén el tudjon rejtőzni mögé,

és nehezen elérhetővé váljon a hivatalos apparátus számára.

A térkép és a táj

Tar Sándor műveiről valamennyi kritikus egybehangzóan állítja, hogy egy olyan társadalmi réteg jelenik meg bennük, mely ilyen vagy amolyan módon a normálisnak tekintett társadalom periferiáján húzódik meg. Ahogyan Márton László fogalmaz: „a gyár, a nagyváros pereme, a tanyavilág, az elvonó vagy gyógykezelő intézet a helyszínei, ezeken kívül nem érzi magát otthon. Ezt a talpalatnyi földet kérte és kapta az Úristentől, és ezzel gazdálkodik.”² Debrecen környéki Sinistra körzetnek is nevezi azt a jellegzetes hajdúsági tájat, ahol Tar novelláinak többsége játszódik, amit Kemény István „lidérces keleti sávként”³ jellemez. Nagyon jellemző a 2003-ban megjelent kötet címe: *A térkép szélén*, mely mintegy az egész *oeuvre* metaforája lehet. A térkép ugyanis az az eszköz, melynek segítségével pontos képet kapunk egy bizonyos tájról, városról, egyszóval a térről. A térképek – kiváltképp napjainkban – tökéletes rajzát adják a valóságnak, fehér foltok nélkül. Olyannyira, hogy talán azt sem túlzás kijelenteni, hogy ami nincs rajta a térképen, az nem is létezik. A térkép hasonlóképpen működik, mint az államapparátus: mindent regisztrál és számon tart.

Azok a terek, ahol Tar történetei játszódnak, bizonyos értelemben rajta vannak a térképeken; példának okáért a *Szürke galamb* című „bűnregény” utcái és útvonalai viszonylag könnyedén megtalálhatók a google earth-ön, csakhogy azok az emberek, akik ezeket a tereket benépesítik, ritkán kerülnek a szélesebb nyilvánosság szeme elé, és ritkán hallatják a hangjukat. Ha nem is láthatatlanok, de olyan tömeget képviselnek, melynek az életmódja nem kompatibilis a társadalom normáival, vagy azon belül alkotnak külön mikrotársadalmat (mint például a gyári munkások). Az általánosan elfogadott normák itt sokszor érvényüket veszítik, akár „csupán” az illemről, akár az erkölcsi normákról van szó. Tar világa azért sincs rajta a metaforikusan értett, vagy ahogyan mostanában mondják: mentális térképen, mert maga a térkép is normatív, vagyis szelektív. Annak a regisztrációjával foglalkozik, ami egyáltalán leírható, megragadható a rendelkezésre álló fogalmakkal, ám nincsenek adekvát nyelvi eszközei a *condition humaine* normasértő megnyilvánulásaihoz.

Tar szereplői többnyire munkások vagy éppen munkanélküliek, pszichiátriai betegek, kispolgárok, alkoholisták; olyan emberek, akiknek ezért vagy azért kisiklott az életük. Akár a Kádár-korban, akár a rendszerváltás utáni időszakban játszódnak a történetek, Tar történetei olyan emberek között játszódnak, akiknek soha nem volt esélyük jobb életre, akik a periferián

léteznek. Meglehet, hogy a pártállami ideológia szerint éppen ők lennének a történelem élcsapata, a diadalmas munkásosztály, ám a valóságban ezek az emberek nem ritkán hányattatott sorsú, országrészek között ingázó, kis keresetű munkások, akiknek nemcsak, hogy szilárd osztályöntudatuk nincsen, ám saját életükkel és személyiségükkel sincsenek sokszor tisztában. Ebben a közegben az államapparátus és a bürokrácia nem segítségként, hanem inkább ellenségként jelenik meg az ember számára, valamilyen külső-idegen hatalomként. Megküzdeni vele meglehetősen reménytelen vállalkozás, ám bizonyos védelmet, a személyiség visszaszerzését és belsővé tételét jelentheti a névadás jogának a visszavétele, ha csak részlegesen is. Tar világában a másodlagos nevek többnyire effajta szerepet töltenek be.

Vannak olyan értelmezők, akik szerint e nevek nagy száma azzal magyarázható, hogy a szerző ügynök volt, vagyis egy olyan szervezet tagja, amelyben senki sem viselhette a saját nevét, sem a megfigyelők, sem a megfigyelték. Ez az az eset, amikor az állam maga írja felül a saját maga által regisztrált nevet, és sérti meg ezzel mélységesen az átnevezett személy identitását. Hiszen monopolhelyezete okán már az anyakönyvezés aktusában is van némi hatalmi arrogancia, ám az, amikor a titkosszolgálat nevezi át az embert, a represszió totalitása; hiszen mind az ügynöktől mind pedig az általa megfigyelt személytől elrabolja személyisége és identitása egy részét, mégpedig nem ritkán intim részét. S ebben a relációban természetesen a megfigyelt sokkal kiszolgáltatottabb, mint az önként vagy zsarolás hatására együttműködő besúgó. Tar Sándor ügynökként maga is kapott egy nevet (Hajdú) a „Cégtől”, vagyis testközelből is megélhette, milyen az, ha az embert erőszakosan egy új identitással ruházzák fel, s főként milyen az, amikor általa ismert, tisztelt és szeretett embereket ő maga is álnéven emleget, amikor jelentést ír róluk, és ezáltal kiszolgáltatja őket annak a hatalomnak, mely az ő életét is megnyomorította.

Ám nem biztos, hogy ez az életrajzi tény teljes magyarázatot ad arra, hogy miért fordulnak elő viszonylag gyakran másodlagos nevek a Tar-prózában. Egyszerűbb megoldást kínál az a szintén életrajzi adat, hogy Tar Sándor egy olyan közegben élt és dolgozott élete végéig, melynek nyelvhasználatára a szleng volt a jellemző, egy sajátos rétegnyelv, melynek beszélői között természetes beavatási aktus volt az, hogy gúnyneveken szólítják egymást. Ez egyszerre csoportkohéziós gesztus, valamint a sztenderd nyelvhasználat aláásása és a névadás állami monopóliumának a kétségbe vonása.

Görbülő utcák

A mi utcánk című novellafüzérben vagy kisregényben már az utca neve

is jelzi, hogy az ott lakók fontosnak tartották, hogy ők maguk adhassanak nevet a helynek, ahol élnek. „Ez a Görbe utca, [...], hiába adtak neki más nevet, volt már Ságvári utca, most Radnóti, de senki nem úgy mondja, a postás se, a kéményseprő se, senki. Ha valaki így kérdez utána, akkor először jól megnézik, aztán megkérdik, kit keres.”⁴ Az utca hivatalos neve az éppen aktuális állami berendezkedés és ideológia függvénye – ahogyan ez Magyarország új- és legújabb kori történelme során megszokott. Mindez természetesen arra is rámutat, hogy egyrészt a hatalmi ideológia sem állandó, másrészt azonban arra is, hogy a hatalomgyakorlás módja, vagyis a mindenféle módokon számon tartó, bürokratikus apparátus működése bizony rezsimektől függetlenül hasonló marad. Az utca lakóit azonban csöppet sem érdekli, hogy a hivatalos térképeken éppen Ságvári vagy Radnóti utcának nevezik a helyet, ahol élnek, hiszen a nevezetes utcát politikai rendszertől függetlenül Görbe utcának hívják.

A helyiek által adott név állandósága azt jelzi, hogy magukénak érzik az utcát, és nem hajlandók elfogadni a hivatalos, térképeken is szereplő nevet. Ez a „lázas” olyannyira sikeres, hogy még az állam szolgálatában álló, hivatalos szerepet betöltő postás és a kéményseprő is ezen a néven ismerik az utcát, vagyis a helyi lakosság bojkottja a hivatalos névvel szemben sikeresnek tekinthető. A dolog ironikus része viszont az, hogy az önelnevezés egyszermind öngyarmatosítást, gettósodást is jelenthet. A „görbe” ugyanis az eltérőnek, a rossznak is a szinonímája; a Görbe utca mint imaginárius földrajzi név az adott terület normáktól való elhajlását (görbeségét) fejezi ki. Ezzel az utca lakói mintegy megbélyegzik saját lakóterületüket, voltaképpen saját magukat, a névben tehát egyfajta állapotleírás, diagnózis fejeződik ki – legalábbis ez az egyik értelmezési lehetőség. Csakhogy az önként vállalt negatív jelentéstartalmú önelnevezésekben többnyire nem egyszerűen csak az önmegbélyegzés, hanem a hivatalos normákkal való szembeszegülés is tükröződik (pl. Waszlavik László Gazember); a névnek tehát egyszerre van leíró és előíró karaktere.

Érdekes módon az utca lakóinak többsége a rendes, anyakönyvezett nevét viseli, ezzel szemben a földrajzi nevek (vagy legalábbis azok, amelyek helyi viszonylatban annak számítanak) a helyi, közösségi névadás termékei. Az utcában kiemelt jelentőségű hely a kocsmá, amit mindenki csak Misi presszónak hív a tulajdonosa után, amivel mintegy az italt is a személy rangjára emelkedik. Hasonlóképpen a kocsmá előtt álló akácfa, „akit” a műintézmény közönsége Bélának nevezett el, s „aki” nagyon fontos szerepet tölt be a környék életében. A törzséhez kötik ki a lovat, Béres ott vakarja a hátát, köszönnek neki, és „jobb érzésű ember nem is tudná kivágni, mert neve is van, egyszer, szürkületkor, mikor az emberre a presszóból jövet rátör a farkasvakság, Béres azt találta neki mondani, mikor belement, hogy szerbusz, Bélám, és átölelte, te vagy a legrendesebb ember, meg én”⁵. Az

emberi lény rangjára emelt fa csaknem mágikus funkcióval bír a közösség életében: „Bélánál minden eszébe jut az embernek”⁶, valamint a fa tövétől be lehet látni be lehet látni a legelőt, a falu széléig, és az ember visszaemlékezik az ifjúkorára. Mintha Mnemoszünét a Görbe utcában Bélának hívnák.

A Görbe utcában arra is van példa, ahogyan a hivatalos gépezet ragadja magához a névadás lehetőségét, ezt illusztrálja a „kicsi lány” története. A szülők Rózsának akarták keresztelni a gyermeket, ám a hivatali önkény megmásította szándékukat: az anyakönyvvezető szerint ilyen név nincs, így Rozáliát írt be a nagy könyvbe. Ez a gesztus arra mutat rá, hogy az állam az őt képviselő hivatalnok által ront bele az állampolgár személyes szférájába, és kisajátítja magának a névadás szabadságát. Jelen esetben a végeredmény az, hogy a kislány egyaránt gyűlöli a Rózsa és a Rozália nevet is, hiszen megtudja, hogy az utóbbit egy tehén is viseli az utcában. Az állam olyan nevet adott neki, ami gúnynévként szolgált az adott közegben, vagyis a név által mintegy már eleve kijelölte a helyét a társadalomban, és kudarcra ítélte az életét.

Több esetben fordul elő azonban Tar történeteiben, hogy valamelyik szereplő a szűkebb környezetétől kap új nevet, ami valamilyen módon kifejez valamit a személyiségéből. A *Csóka* című novellában a főhőst szinte sohasem szólítják rendes néven, hanem kedvenc madara után keresztelték el, s mindenki ezt a nevet használja – az új név felvétele tehát egy újfajta létmódba való átlépést is jelent. Az immár Csókának hívott főhősnek minden élőlény közül a madárral a legbensőségesebb a viszonya, és ez még akkor is így marad, mikor szerelemfélét kezd el érezni egy nő iránt, akit megerőszkolt. Egyedül a vele való kapcsolatban merül fel a „rendes” neve (Máté), ami mintha egy normálisabb élet tartozéka lenne, ám erre a fiúnak esélye sincs. A madárral, s az állati léttel való azonosulás transzgressziót jelent, és a szubhumán létmódba történő átlépés egyszersmind emberfölötti képességekkel is felruházza a főhőst. Mintegy totemisztikusan azonosul a madárral: egyszerre állat és egyfajta sámán vagy varázsló, csak éppen az emberi világban nincs helye. Csóka fel is teszi magának is a kérdést: „ember vagyok én egyáltalán?”⁷ Az emberi és állati lét közti határok elmosódására utal egy kocsmabeli jelenet is: Csóka több társával van jelen, s egy mutatványra veszik rá a madarat: úgy ugrál a fiú fején, mintha dekázna. A nézők közül valaki felkiált: „az anyja istenit [...] ezek értenek az állatok nyelvén!”, s valaki válaszol: „hogyne [...] ők is azok!”⁸ A fiú halála pedig eldönti a kérdést: önfeledten a madárral játszodozva lerepül egy toronyház tetejéről, s ezzel végképp maga mögött hagyja emberi mivoltát.

Tar életművében külön kategóriát jelent a *Szürke galamb* című bűnregény, hiszen az 1996-ban megjelent könyv a szerző egyetlen igazi, nagyepikai műve, vagyis a szó klasszikus értelmében vett regény, ráadásul a kriminek valamilyen sajátos válfaja. Ezen túl azonban még az is megkülönböztető

jegye, hogy talán nincs még egy olyan Tar-szöveg, amelyben ekkora szerepe lenne a neveknek. Szinte az összes szereplőnek van valamilyen gúnyneve, a regény „hemzseg a különféle – klasszikus krimikben szokatlan – álnevektől, bizonytalan nevektől, tulajdonnevekkel kapcsolatos játékoktól”⁹. Bánki Éva megfigyelése szerint jellemzően a regény aktív szereplői viselnek valamilyen gúny- vagy álnevet, míg az áldozatok a saját nevükön szerepelnek. Ezt azzal magyarázza, hogy becsületes nevük csak a balekoknak van, akik könnyebb azonosíthatóságuk miatt könnyebben válnak áldozattá. Bánki a névadások mögött egy olyan gyakorlatot is feltételez, aminek aktuális vonatkozásai is vannak: „A rendszerváltás, az az »elszabadulás« – hogy a nagy megfejtőt, Szűcs énektanárt idézzük – talán olyan világot eredményezett, ahol csak azoknak van esélye, akiknek nincs szilárd, egyetlen név mögé elrejtendő személyisége?”¹⁰ Az álnevek tehát bizonyos közegekben a túlélés esélyeit is növelik, hiszen álcaként is szolgálnak.

Másrészt a névadás egyszersemind a beavatás vagy befogadás aktusa is, mellyel egy adott közösség tagjaként ismer el valakit. Az új név továbbá humorforrás is, melynek a regényben is több fajtája van. Először is, van az az eljárás, hogy az adott személy egy tulajdonságát emelik ki, mint például a Néger gúnynevű kisfiú a sötét bőréről kapta a nevét, a Nyúluszájút pedig a testi fogyatékoságáról nevezték el. A hivatalos név torzított formája szintén vicces hatást eredményez, mint például a Líbia becenevű Lídia esetében, vagy például amikor a Kiss Miklós nevet torzítják Miss Kiklósra, Talpas Józsefet pedig Tapsi Hapsinak nevezik kollégái. Aztán vannak olyan nevek, amelyek sokkal kevésbé motiváltak, arra például nem derül fény, miért nevezik Sági Éva őrmestert Malvinnak.

A regény valósággal tobzódik a másodlagos nevekben, melynek sok esetben igen praktikus magyarázata is van, hiszen a szereplők egy része bűnöző, akiknek elemi érdekük, hogy az igazi identitásuk, az igazi nevük ne kerüljön napvilágra. Ilyenek például Jása és Battyó, helyi alvilág figurák, valamint Csizsár őrnagy, aki végül a titokzatos vérzések egyik okozójaként lepleződik le, és azzal álcázta magát, hogy ál-nyúlajkat ragasztott a szájára, ennek alapján a rendőrség Nyúluszájúként emlegette, vagyis a másodlagos név alapja az álidentitás lett. A másodlagos nevek nagy száma arra is utal, hogy kizökkent az idő, és képlékennyé válnak az identitások, vagy legalábbis megsokszorozódnak.

Kérdés persze, hogy nincs-e már eleve kizökkenve, s nem éppen a hivatalok által regisztrált adatok, erősen ajánlott identitásminták jelentenek-e másodlagosságot ahhoz a bonyolult és törekeny valamihez képest, ami maga az ember, a maga mindenkori viszonylataiban. Arra a terepre, ahol Tar írásai játszódnak, ritkán kerülnek el a hatalom képviselői, vagyis sem fegyvelmező erőként, sem védelemként nincsenek jelen a periféria társadalmának az életében. A térkép szélén más szabályok érvényesülnek,

mint a „normális” társadalomban, az itt élő emberek más nyelvet beszélnek, és más neveken emlegetik egymást. Tar világa az örök Görbe utca, ahol a legrendesebb ember Béla, az akácfa.

Jegyzetek

* A szerző a MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének a munkatársa.

¹ Michel FOUCAULT, *A szubjektum és a hatalom*, ford. Kiss Attila, Pompeji, 1994/1-2, 182.

² *Tökéletesen átlátszatlan – Szilágyi Zsófia beszélgetése Márton Lászlóval*, Ex-Symposion, 2006 (57.), 10.

³ KEMÉNY István, *A vegetálás szépsége*, Alföld, 1996/5. 83.

⁴ TAR Sándor, *A mi utcánk*, Bp., Magvető, 1995, 6.

⁵ *I.m.* 86.

⁶ *Uo.*

⁷ TAR Sándor, *Csóka = Uó, Miért jó a póknak?*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1989, 32.

⁸ *Ua.* 33.

⁹ BÁNKI Éva, *„Kimondhatná a nevét is, ha lenne értelme”: A névadás jellegzetességei Tar Sándor Szürke galambjában*, <http://www.irodalmiszemle.bici.sk/lapszamok/2013/2013-november/1782-banki-eva-kimondhatna-a-nevet-is-ha-lenne-ertelme>.

¹⁰ *Uo.*

